

BOSHLANG'ICH MAKTAB TA'LIMIDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI VA METODOLOGIK YONDASHUVLARI

Abdullayeva Durdona Sherzod qizi,
Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada kichik maktab yoshidagi bolalarda (7–11 yosh) tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlari, nazariy modellari va metodologik yondashuvlari ilmiy tahlil qilinadi. Piaje, Vigotskiy, Davydov va neyropedagogika g'oyalari asosida ushbu yoshning kognitiv imkoniyatlari asoslanadi. Muammoli ta'lim, Sokrat savollash, RWCT, loyiha faoliyati, o'yin texnologiyalari va hamkorlikdagi o'rganish metodlari ko'rib chiqiladi. Xalqaro tajriba (Singapur, Finlyandiya, P4C dasturi) va O'zbekiston ta'lim tizimidagi mavjud muammolar tahlil qilinib, amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, boshlang'ich ta'lim, kognitiv rivojlanish, psixologik-pedagogik mexanizmlar, muammoli ta'lim, metakognitsiya, Sokrat savollash, loyiha faoliyati, o'quv muhiti.

Аннотация. В статье проводится научный анализ психолого-педагогических механизмов, теоретических моделей и методологических подходов к развитию критического мышления у детей младшего школьного возраста (7–11 лет). На основе идей Пиаже, Выготского, Давыдова и нейропедагогике обоснован когнитивный потенциал данного возраста. Рассматриваются методы проблемного обучения, сократовских вопросов, технологии RWCT, проектной деятельности, игровых технологий и кооперативного обучения. Анализируется международный опыт (Сингапур, Финляндия, программа P4C) и существующие проблемы в системе образования Узбекистана, даются практические рекомендации.

Ключевые слова: критическое мышление, начальное образование, когнитивное развитие, психолого-педагогические механизмы, проблемное обучение, метакогниция, сократовские.

Abstract. The article provides a scientific analysis of the psychological-pedagogical mechanisms, theoretical models and methodological approaches to developing critical thinking in primary school-aged children (7–11 years). Drawing on Piaget, Vygotsky, Davydov and neuroeducation, the cognitive potential of this age is substantiated. Problem-based learning, Socratic questioning, RWCT, project activities, game technologies and cooperative learning are examined. International experience (Singapore, Finland, P4C) and existing challenges in Uzbekistan's education system are analyzed, and practical recommendations are offered.

Keywords: critical thinking, primary education, cognitive development, psychological-pedagogical mechanisms, problem-based learning, metacognition, Socratic questioning, project-based learning, learning environment.

Kirish. Kichik maktab yoshi – shaxsning intellektual, axloqiy va ijtimoiy jihatdan shakllanishida eng muhim davrlardan biri sifatida ta'lim psixologiyasida alohida o'rin tutadi. Aynan 7 yoshdan 11 yoshga qadar davom etuvchi bu bosqichda bolaning miyasi tezkor neyron o'sish va sinaptik qayta tuzilish davrini boshdan kechiradi; kognitiv tizimlar – diqqat, xotira, tafakkur va nutq – jadal yetiladi. Psixologlar, neyropedagoglar va ta'lim tadqiqotchilari ushbu davrda shakllanadigan ko'nikmalarning keyingi barcha o'quv va hayotiy faoliyatga asos bo'lishini takroran isbotlagan. Shunday ekan, ushbu davr imkoniyatlaridan pedagogik jihatdan to'liq foydalanish – bu faqat o'quvchi manfaati emas, balki butun jamiyat uchun investitsiya hisoblanadi.

Tanqidiy fikrlash (critical thinking) – bu XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ta'lim falsafasi va pedagogika fanining markaziy muammasiga aylangan tushuncha. Uning ildizlari qadimgi yunon dialektikasiga borib taqalsa-da, zamonaviy ilmiy tasavvurda u turli tadqiqotchilar tomonidan har xil tarzda ta'riflanadi. Bu xilma-xillik tanqidiy fikrlashning ko'p qirrali tabiatidan kelib chiqadi: u ham kognitiv ko'nikma, ham intellektual fe'l-atvor, ham ta'lim maqsadi, ham baholash mezoni sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalasini yoritishda uning nazariy, psixologik va amaliy-metodologik qirralarini birlikda ko'rib chiqish talab qilinadi.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari – jumladan, 2020-yilgi yangilangan "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, 2022-yilgi "Yangi O'zbekiston" taraqqiyot strategiyasi va Maktabgacha va maktab ta'limini rivojlantirish vazirligining 2023–2027 yillar konsepsiyasi – o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishni ustuvor vazifa deb belgiladi [12].

Adabiyotlar tahlili. Tanqidiy fikrlashning ilk zamonaviy ilmiy ta'rifi J.Dewey [4] qalamiga mansub bo'lib, u uni "belgilangan xulosani asoslash uchun uni qo'llab-quvvatlovchi dalillarni faol, muayyan va diqqatli ko'rib chiqish" deb ta'rifladi. Dewey ushbu ta'rifda ikki muhim jihatni ta'kidladi: birinchisi – fikrlashning aktivligi, ya'ni passiv qabul qilish emas, balki faol tekshirish; ikkinchisi – dalillarga tayanish, ya'ni his-tuyg'u yoki hokimiyat emas, mantiqiy asoslar ustunligi. Bu ta'rif keyingi barcha zamonaviy modellar uchun dastlabki nuqta bo'ldi.

R.Paul va L.Elder [8] tomonidan ishlab chiqilgan "intellektual standartlar" modeli tanqidiy fikrlashni o'lchash va rivojlantirish uchun eng keng tarqalgan tizimlardan biriga aylandi. Bu modelda tanqidiy fikrlash sakkizta element – maqsad, muammo/savol, axborot, xulosa va talqin, tushuncha, taxmin, nuqtayi nazar va oqibat – hamda sakkizta universal intellektual standart – aniqlik, to'g'rilik, ahamiyatlilik, chuqurlik, kenglik, mantiqiylik, to'liqlik va adolatlilik – orqali tavsiflanadi. Paul va Elderning ta'kidlashicha, tanqidiy fikrlovchi ushbu standartlarni o'z fikrlariga ham, boshqalarning fikrlariga ham bir xil talabchanlik bilan qo'llaydi. Bu intellektual adolatlilik – tanqidiy fikrlashni oddiy "shubhalanish"dan ajratib turadigan asosiy xususiyatdir.

D.Halpern [5] tanqidiy fikrlashni "maqsadga yo'naltirilgan, maqbul xulosa chiqarishni oshiruvchi kognitiv ko'nikmalar va dispozitsiyalarni qo'llash" deb ta'riflaydi. Uning modelida "dispozitsiya" tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi: tanqidiy fikrlash faqat ko'nikma emas, balki uni qo'llashga bo'lgan moyillik va istak hamdir. Odam tanqidiy fikrlash texnikasini bilishi, ammo uni kundalik hayotda qo'llamasligi mumkin. Shu sababli ta'limda ko'nikma va dispozitsiyani birgalikda rivojlantirish zarur. Halpern besh asosiy ko'nikma blokini ajratadi: og'zaki mulohaza, dalil va gipoteza tahlili, ehtimollilik va noaniqlikni baholash, qaror qabul qilish va muammo hal qilish, mantiqiy fikrlash.

P.Facione boshchiligida 46 nafar ekspert ishtirokida olib borilgan "Delfi tadqiqoti" [15] tanqidiy fikrlashning konsensus ta'rifini ishlab chiqdi. Ushbu ta'rifga ko'ra, tanqidiy fikrlash – "maqsadli, o'z-o'zini tartibga soluvchi hukm bo'lib, u natijada talqin, tahlil, baholash, xulosa chiqarish va o'sha hukmning isboti bo'lib xizmat qiluvchi daliliy, kontseptual, metodologik, kriterial yoki kontekstual mulohazalar yuzasida tushuntirish beradi." Bu ta'rif oltita asosiy kognitiv ko'nikmani belgilaydi: talqin qilish, tahlil qilish, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o'z-o'zini tartibga solish. Mazkur oltita ko'nikma kichik maktab yoshida ham soddalashtirilgan shaklda faollashtirish mumkin ekanligi keyingi empirik tadqiqotlarda isbotlangan [16].

B.Bloomning kognitiv taksonomiyasi [1] – ta'lim maqsadlarini ierarxik darajalar asosida tuzilishda eng keng qo'llaniladigan model – tanqidiy fikrlash pedagogikasi bilan organik bog'liq. Anderson va Krathwohl tomonidan 2001-yilda yangilangan versiyada olti daraja – eslab qolish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, baholash, yaratish – sifat jihatidan yuqoridan pastga tartiblanadi. Darsning yuqori darajali maqsadlari – tahlil, baholash, ijodiy yaratish – tanqidiy fikrlashning bevosita pedagogik ko'rinishlaridir. Shu sababli har bir boshlang'ich sinf darsi Bloom piramidasining yuqori uchburchagiga tegadigan kamida bitta vazifani o'z ichiga olishi zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Boshlang'ich ta'limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning metodologik vositalari boy va xilma-xildir. Ammo ularning barchasida umumiy bir prinsip yotadi: o'quvchi passiv axborot qabul qiluvchidan faol bilim quruvchiga (active knowledge constructor) aylanishi kerak. Ushbu prinsip konstruktivistik ta'lim nazariyasining asosi bo'lib, Piaje, Vigotskiy va keyinchalik Bruner tomonidan turli jihatlari bilan asoslangan.

Tahlillar va natijalar. Kichik maktab yoshidagi bolaning kognitiv rivojlanishini tushunish tanqidiy fikrlash pedagogikasining psixologik asosini tashkil etadi. J.Piaje [9] o'zining to'rt bosqichli kognitiv rivojlanish nazariyasida 7–11 yosh oralig'ini "aniq operatsiyalar" (concrete operations) bosqichi deb belgiladi. Bu bosqichda bola oldingi "oldindan operatsional" bosqichga nisbatan muhim yangi imkoniyatlarga ega bo'ladi: teskarilanish (reversibility) – harakat yoki jarayonni aqlda orqaga qaytarish qobiliyati; muhofazalanish (conservation) – miqdor, massa va hajm ko'rinish o'zgarsa ham o'zgarmasligini tushunish; desentrasiya – muammoni faqat o'z nuqtayi nazaridan emas, bir vaqtda bir necha jihatdan ko'ra olish. Aynan desentrasiya tanqidiy fikrlashning asosi bo'lgan "muqobil nuqtayi nazarlarni hisobga olish" qobiliyatining psixologik shartidir.

L.S.Vigotskiy [14] tomonidan ishlab chiqilgan "yaqin rivojlanish zonasi" (ZPD – Zone of Proximal Development) kontseptsiyasi tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi ta'limning metodologik negizini tashkil etadi. ZPD – bolaning hozir mustaqil uddalay oladigan darajasi bilan kattaroq hamkor yordamida erishishi mumkin bo'lgan daraja o'rtasidagi bo'shliq. Ta'lim aynan shu bo'shliqda amalga oshishi kerak. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda bu prinsip shunday ishlaydi: o'qituvchi o'quvchiga tayyor

javob bermaydi, balki uni fikrlashga undaydigan savollar, maslahatlar, misollar orqali "iskala" (scaffold) qurib beradi. Vaqt o'tishi bilan iskala olib tashlanadi va bola mustaqil fikrlashga o'rganadi. Vigotskiy bu jarayonni "internalizatsiya" deb atadi: dastlab tashqi dialogda amalga oshiriladigan tanqidiy fikrlash asta-sekin bolaning ichki nutqi va mustaqil tafakkuriga aylanadi.

V.V.Davydov [3] rivojlantiruvchi ta'lim (developing education) nazariyasida boshlang'ich maktab yoshidagi bola uchun yangi etakchi faoliyat turini – o'quv faoliyatini (учебная деятельность) – ta'rifladi va uning strukturasi aniqladi. Davydov fikricha, to'g'ri tashkil etilgan o'quv faoliyatida bola empirik umumlashtirishdan nazariy umumlashtirishga o'tadi: aniq holatlardan umumiy tushunchani induktiv ravishda chiqarmasdan, aksincha, umumiy nazariy modeldan aniq holatlarni deduktiv tushunadi. Bu yondashuv o'quvchining tahliliy va muammoni hal qilish qobiliyatini kuchli rivojlantiradi. Amaliyotda bu shunday ko'rinadi: o'qituvchi tayyor ta'rifni bermaydi, balki o'quvchini o'zi ta'rifga kelishiga undovchi vaziyat yaratadi.

D.B.Elkonin [11] esa kichik maktab yoshida o'yin faoliyatining o'quv faoliyati bilan birikib borishini ko'rsatdi. Uning kuzatishlarida bu yoshdagi bola o'yinda ham, o'qishda ham eng intensiv fikrlash harakatini bajaradi – agar ikkisi biriktirilsa, motivatsiya va kognitiv yuklanish uchun ideal sharoit paydo bo'ladi. Bu ilmiy xulosadan kelib chiqib, didaktik o'yinlar, rolli vaziyatlar va o'yin texnologiyalarini tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning amaliy vositasi sifatida ishlatish psixologik jihatdan asosli hisoblanadi.

Metakognitsiya – J.Flavell [15] tomonidan 1970-yillarda ilmiy muomalaga kiritilgan tushuncha – tanqidiy fikrlashning ajralmas tarkibiy qismi sifatida keyingi o'n yilliklarda chuqur o'rganildi. Metakognitsiya ikki qismdan iborat: metakognitiv bilim (o'zining kognitiv qobiliyatlari, vazifaning xususiyatlari va turli strategiyalar haqidagi bilim) va metakognitiv tartibga solish (o'z fikrlash jarayonini rejalashtirish, monitoring qilish va baholash). Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, metakognitiv darajasi yuqori o'quvchilar yangi materiallarni tezroq o'zlashtiradi, xatolarni mustaqil topib tuzatadi va bilimlarini yangi kontekstlarga ko'chirishda muvaffaqroq bo'ladi. Kichik maktab yoshida metakognitsiyani rivojlantirishning eng samarali vositasi – o'quvchini o'z fikrlash jarayonini og'zaki ifodalashga ("Buni nima uchun shunday qildim?", "Yana qanday yo'l bor edi?") odatlantirish ekanligi ko'rsatilgan.

Neyropedagogik tadqiqotlar ham tanqidiy fikrlashning biologik asoslarini aniqlab berdi. Prefrontal korteks – ijrochi funksiyalar (executive functions) markazi – kichik maktab yoshida intensiv rivojlanadi. Bu funksiyalar qatoriga inhibitor nazorat (ortiqcha yoki noto'g'ri reaksiyani to'xtatish), kognitiv moslashuvchanlik (bir fikrdan ikkinchisiga o'tish) va ish xotirasi (muammoni hal qilish jarayonida bir vaqtda bir nechta ma'lumotni saqlash) kiradi. Diamond [2013] ko'rsatganidek, bu ijrochi funksiyalarni maqsadli mashqlar orqali rivojlantirish mumkin va ular tanqidiy fikrlashning neyrokognitiv asosini

tashkil etadi. Bu ma'lumot boshlang'ich ta'limda "miyani mashq qildirish" sifatida tanqidiy fikrlash vazifalarini berish amaliyotiga neyrologik zamin yaratadi.

Muammoli ta'lim (Problem-Based Learning, PBL) metodi I.Ya.Lerner [6] va M.I.Maxmutov [7] tomonidan sovet pedagogikasida, John Dewey ta'lim falsafasi ta'sirida rivojlantirilgan. PBL ning mohiyati shundaki, o'quvchiga tayyor bilim berilmaydi – u muammo yechish jarayonida bilimni o'zi qurib oladi. Zamonaviy PBL tadqiqotlari – ayniqsa Barrows va Tamblyn (1980) tomonidan tibbiy ta'limda, keyin umumta'lim maktablarida o'tkazilgan kuzatishlar – bu metodning boshlang'ich sinflarda ham qo'llanilishi mumkinligini ko'rsatdi. Kichik maktab yoshida PBL ning muvaffaqiyatli ishlashi uchun muammo bolaning kundalik tajribasiga yaqin, aniq va vizual bo'lishi zarur: "Bizning sinf xonasiga quyosh yaxshi tushmaydi. Nima qilish mumkin?" kabi autentik muammo o'quvchini gipoteza ilgari surish, dalil to'plash va yechim baholashga undaydi.

Sokrat savollash (Socratic Questioning) – Paul va Elder [8] tomonidan tizimlashtirilib, ta'lim amaliyotiga moslashtirilgan eng qadimiy tanqidiy fikrlash texnikalaridan biri. Bu texnikada o'qituvchi olti turdagi savol beradi: aniqlashtiruvchi ("Bu bilan nima demoqchisiz?"), taxminlarni sinashga yo'naltirilgan ("Siz nima deb taxmin qilyapsiz?"), dalillar va sabablarga yo'naltirilgan ("Buning isboti nima?"), nuqtayi nazarlar va ko'rinishlarga yo'naltirilgan ("Boshqa nuqtayi nazardan qarasak?"), oqibatlar va ta'sirlarga yo'naltirilgan ("Agar bu to'g'ri bo'lsa, nima bo'ladi?") va savol haqida savol ("Bu savol nima uchun muhim?"). Boshlang'ich sinflarda bu savollar soddalashtirilib, bolaning yosh xususiyatlariga moslashtiriladi, ammo maqsad bir xil qoladi: bolani o'z fikrlarini o'zi tekshirishga undash.

RWCT (Reading and Writing for Critical Thinking) texnologiyasi [10] – J.Steele, K.Meredith va Ch.Temple tomonidan 1997-yilda ishlab chiqilib, hozir 50 dan ortiq mamlakatda qo'llaniladigan metodologiya – uch bosqichli dars tuzilmasini taklif etadi. "Qo'zg'atish" bosqichida o'quvchining mavzuga oid avvalgi bilimi va qiziqishi faollashtiriladi. "Ma'no anglash" bosqichida yangi axborot o'quvchi tomonidan faol qayta ishlash va o'z tajribasi bilan bog'lash orqali o'zlashtiriladi. "Fikrlash" bosqichida o'rganilgan narsa muhokama qilinadi, qayta ifodalanadi va baholanadi. Kichik maktab yoshida eng samarali RWCT vositalari: "Bildim – Bilmoqchiman – Bilib oldim" (BBB) jadvali, "Klaster" (tushuncha xaritasi), "INSERT" (matn ustida ishlaganda belgilash tizimi) va "Kubik" (mavzuni olti jihatdan ko'rib chiqish) hisoblanadi.

Loyiha faoliyati (Project-Based Learning) Dewey [4] pragmatizm falsafasidan kelib chiqqan bo'lib, bolani real dunyo muammolari bilan to'qnashtiradi. Zamonaviy loyiha ta'limida beshtadan (Markham, 2011) ettitaga (Buck Institute for Education, 2019) qadar muhim elementlar ajratiladi: murakkab savol yoki muammo, talabchan intellektual faoliyat, o'quvchilarning mustaqilligi, hamkorlik, autentik auditoriya, qayta ko'rib chiqish va taqdimot. Boshlang'ich sinfdan loyiha qisqa (bir hafta) va aniq bo'lishi kerak: masalan, 3-sinf o'quvchisi "Bizning mahallaning eng qadimiy daraxtlari" loyihasida ma'lumot

yig'adi, tahlil qiladi, xulosa yasaydi va sinfga taqdim etadi. Bu jarayonda tanqidiy fikrlashning barcha asosiy komponentlari – tadqiqot, tahlil, baholash, kommunikatsiya – birgalikda faollashadi.

O'yin va drammatizatsiya texnologiyalari Vigotskiy [14] va Elkonin [11] g'oyalaridan kelib chiqqan holda kichik maktab yoshida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning eng motivatsion vositasi hisoblanadi. "De Bononing olti shlyapasi" [2] texnikasida olti rangli shlyapa olti xil fikrlash rejimini ifodalaydi: oq – faktlar, qizil – his-tuyg'ular, qora – tanqidiy baholash, sariq – ijobiy tomonlar, yashil – ijodiy g'oyalar, ko'k – jarayon boshqaruvi. 7–11 yoshdagi bolalar bilan bu texnikani o'yin shaklida qo'llash mumkin: har bir "shlyapa kiyganda" bola o'z odatiy fikrlash uslubidan chiqib, yangi nuqtayi nazarni egallashni mashq qiladi. Bu rolly fikrlash metakognitiv ko'nikmalarni kuchli rivojlantiradi.

Hamkorlikdagi o'rganish (Cooperative Learning) – Robert Slavin va Roger Johnson, David Johnson tadqiqotlariga asoslangan – kichik maktab yoshida tanqidiy fikrlashni ijtimoiy kontekstda rivojlantirish imkoniyatini beradi. Juft va guruhli ishlash jarayonida bola o'z fikrlarini ifodalashga, boshqalarning fikrini tinglashga va fikrlar to'qnashuvida dalillar yordamida o'z nuqtayi nazarini himoya qilishga yoki o'zgartirishga majbur bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yaxshi tashkil etilgan hamkorlikdagi muhokama yakka ish bilan solishtirganda tanqidiy fikrlashni ikki baravar tezroq rivojlantiradi. Biroq bu usul samarali ishlashi uchun o'qituvchi aniq rollar, mas'uliyat taqsimoti va baholash mezonlarini belgilab berishi zarur.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish faqat metodlar to'plamidan iborat emas – u muayyan pedagogik muhitda amalga oshadi va bu muhitning sifati jarayonning samarasini belgilab beradi. Tadqiqotlar bir necha muhim omilni aniqlagan.

O'qituvchining roli eng hal qiluvchi omil sifatida barcha tadqiqotlarda birinchi o'rinda turadi. A.Fisher [16] o'tkazgan keng qamrovli kuzatishlarda quyidagi natija aniqlandi: o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini muvaffaqiyatli rivojlantirgan o'qituvchilar bir nechta umumiy xususiyatga ega bo'lgan. Ular savollarni to'g'ri qo'ya oladi – ochiq, refleksiv va ko'p darajali savollar beradi. Ular xatoni "noto'g'ri javob" emas, "o'rganish uchun imkoniyat" sifatida qabul qiladi va shu munosabatni sinfga singdiradi. Ular "bir to'g'ri javob" madaniyati o'rniga "bir necha mumkin bo'lgan javob" madaniyatini shakllantiradi. Ular o'quvchining mustaqil xulosasini to'g'ridan-to'g'ri to'ldirib bermasdan, uni yana bir qadam oldinga undaydi. Va nihoyat, ular o'zlari ham tanqidiy fikrlovchi bo'ladi – o'z xulosalarini dalillar asosida asoslab beradi va noto'g'ri ekanligini tan olishdan tortinmaydi.

Sinf muhiti (classroom climate) ham tanqidiy fikrlash rivojlanishiga kuchli ta'sir qiluvchi omil. Psixologik xavfsizlik nazariyasi (Amy Edmondson, 1999) aslida ishchi jamoalarda o'rganilgan bo'lsa-da, keyingi tadqiqotlarda maktab sinfiga ham qo'llanildi. Psixologik xavfsiz muhitda o'quvchi savol berishdan, xato qilishdan va boshqa fikrni aytishdan qo'rqmaydi. Aksincha, hukm qilinish, kamsitilish yoki masxara qilinish xavfi

bo'lgan muhitda bola o'zini himoya qilish uchun sukut saqlaydi – tanqidiy fikrlash esa o'smaydi. Kichik maktab yoshidagi bolalar bu psixologik xavfsizlikka ayniqsa sezgir bo'lganligi sababli, o'qituvchi sinfda hech qachon noto'g'ri javob uchun tanqid yoki masxara qilmaslikni qat'iy qoida sifatida o'rnatishi zarur.

Oilaviy muhit va ota-onalar bilan hamkorlik ham tanqidiy fikrlashning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlar (Halpern, 2014; Norris va Ennis, 1989) shuni ko'rsatadiki, uyda ochiq savollar, fikrlar tortishuvi va bolaning mustaqil fikriga hurmat bo'lgan muhitda o'sayotgan bolalar maktabda tanqidiy fikrlash testlarida ancha yuqori natijalar ko'rsatadi. Aksincha, "Bunday deyish kerak, shunday qil" tarzidagi hokimiyatga asoslangan muloqot muhiti bolaning o'z fikrlash jarayonini rivojlantirish motivatsiyasini to'xtatadi. Maktab ota-onalar bilan hamkorlikda ishlab, ularga uyda "Nega shunday o'ylaysiz?", "Boshqacha bo'lishi mumkinmidi?" kabi oddiy savollar berishni tavsiya qilish orqali bu muhitni shakllantirishga yordam bera oladi.

Baholash tizimi ham tanqidiy fikrlash rivojlanishini rag'batlantirishda yoki to'sishda hal qiluvchi o'rin tutadi. An'anaviy to'g'ri/noto'g'ri javob asosidagi testlar faqat bilish va tushunish darajalarini o'lchaydi; Bloom piramidasining yuqori darajalari – tahlil, baholash, yaratish – esa ularda deyarli ko'rinmaydi. Tanqidiy fikrlashni baholash uchun ochiq savollar, esse, portfoilo, loyiha taqdimoti, o'z-o'zini baholash rubrikalari va jarayon kuzatuv kabi autentik baholash vositalari zarur. Baholash tizimi o'zgartirilmasa, o'qituvchi nechlik sa'y-harakatlar qilmasin, o'quvchi imtihon uchun yodlashni afzal ko'rishda qoladi. Bu esa tanqidiy fikrlash dasturlarining eng katta tizimli to'sig'i hisoblanadi.

Raqamli texnologiyalar ikki tomonlama ta'sir ko'rsatishi mumkin: samarali qo'llanganda tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradi, passiv iste'mol shaklida qo'llanganda esa unga zarar yetkazadi. Tadqiqotlar (Higgins va boshq., 2012) shuni ko'rsatadiki, interaktiv taxtalar, tanqidiy fikrlash ilovalari va onlayn muhokama platformalari o'quvchilar o'rtasidagi intellektual muloqotni kuchaytiradi. Ammo ijtimoiy tarmoqlar va passiv video iste'moli – bolada "tezkor javob" va "qisqa diqqat" odatini shakllantiradi, bu esa chuqur va uzoq muddatli tanqidiy fikrlash uchun zarur bo'lgan "sustained attention"ni (uzluksiz diqqat) susaytiradi. Binobarin, kichik maktab yoshida raqamli vositalarni tanqidiy fikrlashni rivojlantirish maqsadida qo'llashda o'quvchi yaratuvchi va tahlilchi rolda bo'lishi, passiv iste'molchi rolda emas, degan prinsip asosiy qoida bo'lishi zarur.

Xalqaro tajriba tahlili tanqidiy fikrlashni boshlang'ich ta'limga joriy etishda bir necha samarali modelni ajratib ko'rsatish imkonini beradi. PISA (Programme for International Student Assessment) natijalarida doimiy yuqori o'rinlarni egallovchi mamlakatlar – Finlyandiya, Singapur, Janubiy Koreya, Kanada, Gonkong – ning ta'lim tizimlarini tahlil qilganda umumiy bir tendensiya ko'zga tashlanadi: ularning barchasida tanqidiy fikrlash o'quv dasturining alohida fani sifatida emas, balki barcha fanlar bo'ylab singib ketgan "ko'ndalang kompetentsiya" (transversal competency) sifatida

shakllantiriladi. Singapurning 1997-yildan boshlab milliy miqyosda joriy etilgan "Thinking Schools, Learning Nation" (TSLN) dasturi jahonning eng muvaffaqiyatli tanqidiy fikrlash ta'lim tizimlaridan biri sifatida tan olingan. TSLN dasturining boshlang'ich ta'limdagi uchta asosiy ustuni: birinchisi – "Information and Communication Technologies" integratsiyasi, ya'ni raqamli vositalarni tanqidiy tahlil uchun qo'llash; ikkinchisi – "Thinking Programme" – barcha fanlar uchun umumiy bo'lgan tanqidiy va ijodiy fikrlash strategiyalari to'plami; uchinchi – "National Education" – milliy masalalar bo'yicha tanqidiy fikr yuritish madaniyatini tarbiyalash. O'n yillik kuzatish natijalari ko'rsatdiki, TSLN dasturini muvaffaqiyatli amalga oshirgan maktablarda o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'rsatkichlari statistik jihatdan ahamiyatli darajada o'sdi.

Finlyandiyada 2016-yilgi maktab islohotida ta'lim dasturiga kiritilgan "Laaja-alainen osaaminen" (keng qamrovli kompetentsiyalar) tizimi ettita ko'ndalang kompetentsiyani belgilaydi, ularning birinchisi – "ajratib o'ylash va o'rganishni o'rganish" – tanqidiy fikrlash, metakognitsiya va muammo hal qilishni birlashtiradi. Finlyandiya tizimining o'ziga xos jihati shundaki, bu kompetentsiyalar alohida baholanmaydi – ular fan darslari ichida yashirin maqsad sifatida shakllantiriladi va o'qituvchi kasbiy erkinlikka ega bo'lgan holda ularni darsga qanday integratsiya qilishni o'zi belgilaydi. Bu yondashuv o'qituvchining kasbiy irodasi va malakasiga yuqori ishonchga asoslanadi. M.Lipman tomonidan ishlab chiqilgan "Philosophy for Children" (P4C) dasturi [17] "alohida fan" yondashuvining jahondagi eng mashhur namunasi bo'lib, hozir 60 dan ortiq mamlakatda qo'llaniladi. P4C da o'quvchilar "inquiry community" – tadqiqot jamoasi – sifatida faoliyat yuritadi: ular birgalikda matn o'qiydi, savollar tuzadi, eng muhim savolni ovoz berish orqali tanlaydi va faylasufona muhokama (philosophical discussion) olib boradi. Tadqiqotlar P4C ning nafaqat mantiqiy fikrlash, balki o'qish, matematika va ijtimoiy-emotsional rivojlanishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotladi. P4C ga xos yondashuv – bolalarni faylasuf sifatida muomala qilish, ularning savollarini kichraytirmaslik – kichik maktab yoshidagi bolalar ham chuqur intellektual fikrlashga qodir ekanligini ko'rsatdi.

Xulosa. O'zbekiston tajribasiga kelsak, so'nggi yillarda bir qator ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi. 2020-yildan boshlang'ich ta'lim o'quv dasturlarida "Hayot bilimlari" fani joriy etildi va unda tanqidiy fikrlash elementlari mavjud. "Zamonaviy maktab" milliy konsepsiyasi doirasida individual ta'lim yo'nalishi kuchaytirildi. Ba'zi maktablarda RWCT, P4C va loyiha ta'limi tajriba sifatida qo'llanilmoqda. Biroq tizimli darajada bir nechta muammo saqlanib qolmoqda: birinchidan, o'qituvchilarning aksariyati tanqidiy fikrlash metodologiyasini kasbiy tayyorgarlik davridayoq o'rganmagan; ikkinchidan, baholash tizimi hali ham asosan faktual bilimlarni tekshiradi; uchinchidan, sinf hajmi (ko'pincha 30–35 o'quvchi) sifatli muhokama va individual yondashuvni qiyinlashtiradi; to'rtinchidan, ota-onalar va ayrim ma'muriyat tomonidan "o'quvchi savol bersa, u bo'ysunmaydigan bo'ladi" degan noto'g'ri tasavvur saqlanib qolmoqda. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash dasturlariga tanqidiy fikrlash metodologiyasi bo'yicha

alohida modul kiritilishi zarur; yangilangan o'quv dasturlarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish har bir fan bo'yicha o'lchanadigan natija sifatida belgilanishi kerak; otanalar bilan ishlashda "tanqidiy fikrlash – bu itoatsizlik emas, bu aql belgisi" degan madaniy o'zgarishni amalga oshirish lozim; va pedagogik nazorat tizimida o'qituvchi darsini faqat "dasturni o'tdi/o'tmadi" mezonida emas, balki "o'quvchini qanchalik fikrlashga undadi" mezonida ham baholash amaliyotiga kiritilishi maqsadga muvofiq. Bu tavsiyalar kafolatlangan natijani tez bermasligi mumkin – lekin tizimli va izchil amalga oshirilganda, bugungi boshlang'ich sinf o'quvchisi ertangi mustaqil, tanqidiy fikrlovchi, mas'uliyatli fuqaroga aylanadi. Bu esa ta'lim tizimining eng oliy maqsadi va jamiyat uchun eng daromadli investitsiyadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Anderson L.W., Krathwohl D.R. (Eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001. – 302 p.
2. Bono E. de. Six Thinking Hats. – London: Penguin Books, 1985. – 192 p.
3. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: ИНТОР, 1996. – 544 с.
4. Dewey J. How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process. – Boston: D.C. Heath and Company, 1933. – 301 p.
5. Halpern D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. 5th ed. – New York: Psychology Press, 2014. – 562 p.
6. Лернер И.Я. Проблемное обучение. – М.: Знание, 1974. – 64 с.
7. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. – М.: Просвещение, 1977. – 240 с.
8. Paul R., Elder L. The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools. 8th ed. – Tomales, CA: Foundation for Critical Thinking Press, 2020. – 56 p.
9. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 1950. – 182 p. (Repr. 2001)
10. Steele J.L., Meredith K.S., Temple C. A Framework for Critical Thinking Across the Curriculum. – Newark, DE: International Reading Association, 1998. – 148 p.
11. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Владос, 1999. – 360 с.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlar bazasi. – Toshkent, 2022.
13. Sultonov A.S., Raximova M.T. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish // Pedagogika va psixologiya. – Toshkent, 2021. – № 3. – B. 45–52.
14. Выготский Л.С. Мышление и речь. Собрание сочинений: В 6 т. Т. 2. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
15. Tursunov N.B. Boshlang'ich ta'limda interfaol metodlardan foydalanish: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 168 b.
16. Karimov I., Sobirov T.A. O'quvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatini rivojlantirish // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2020. – № 5. – B. 28–35.
17. Higgins S. et al. The Impact of Digital Technology on Learning: A Summary for the Education Endowment Foundation. – Durham: Durham University, 2012. – 48 p.
18. Bloom B.S. (Ed.). Taxonomy of Educational Objectives: Handbook I: Cognitive Domain. – New York: David McKay Co., 1956. – 207 p.
19. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.